

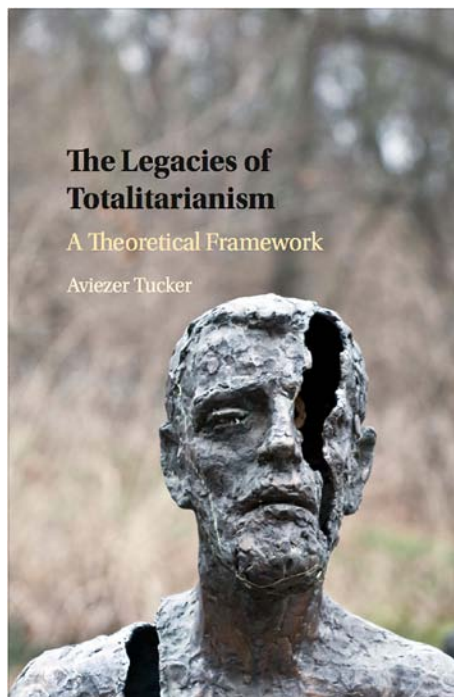
Totalitarismus je stále s námi

O dědictví totalitarismu, problémech reform devadesátých let, ideologických dogmatech, Češích, starých i nových elitách a poučení z historie s Aviezerem Tuckerem z Harvard University.

Rozhovor vedl **JOSEF ŠÍMA**

Profesore Tuckere, Vaše kniha „The Legacies of Totalitarianism“ (Dědictví totalitarismu), nedávno vydaná Cambridge University Press, je vnímána jako mezník v porozumění problémům společností střední a východní Evropy. Mohl byste prozradit, jak jste přistoupil k takto širokému tématu a co pro Vás bylo při jeho zpracování nejsložitější?

Politická filozofie a teorie na posttotalitní vývoj v Evropě takřka nereagovaly. Jeremy Isaac to dokonce nazval „the strange silence of political theory“ neboli „podivným mlčením politické teorie“. Některé bezprostřední teoretické odezvy pouze znovu zopakovaly fakta, která byla před rokem 1989 již dávno známá. Zhroutení centrálně plánovaných ekonomik v praxi potvrdilo kritiku

socialistického centrálního plánování, se kterou přišel v roce 1922 Ludwig von Mises, jenž popsal nepřekonatelné obtíže pokusů o racionální ekonomické plánování bez možnosti využít ekonomické kalkulace založené na tržním cenovém mechanismu. Nalevo byl opět zdůrazněn rozdíl mezi marxismem a sociální demokracií či liberálním socialismem, od šedesátých let 20. století základem to kamenem tzv. „New Left“ (Nové levice), ve snaze oživit levicovou alternativu buďto jako formu liberalismu, nebo alespoň jako s ním kompatibilní. Ovšem krize sociální demokracie předcházela konci totalitarismu o patnáct let a měla endogenní příčiny.

Politická teorie a filozofie posttotalitarismu a dědictví totality jsou rovněž jakousi revizionistickou kritikou přijímaných politických teorií a filozofií, které

byly vyvinuty na rozdílném historickém pozadí, ale pozbývají jak heuristické, tak popisné či normativní použitelnosti v posttotalitních podmínkách. Má kniha pravděpodobně zklame čtenáře, který očekává ideologická potvrzení víry. Spíše jsem se snažil ponořit do politicko-filozofických a teoretických problémů, které jednoznačně neupřednostňují tu či onu ideologii, ačkoliv osobně doufám, že jsem zpochybnil jistá ideologická dogmata.

Posttotalitarismus byl v „módě“ v devadesátých letech 20. století. To vedlo ke spoustě publikací v době bezprostředně po pádu totality, zejména v komparativní politice a hospodářské politice. Další rozvoj a rozkvět tohoto tématu byl ovšem náhle zastaven teroristickými útoky z 11. září 2001, následnými dvěma válkami a ekonomickou krizí. Zájem a pozornost akademiků a médií se od posttotalitarismu odvrátily. Dokonce ani Putinovi se ještě nepodařilo obnovit financování a veřejný zájem o toto téma. První desetiletí po pádu totality bylo přespříliš krátké období na to zjistit, jakým směrem se budou tyto trendy vlastně ubírat, a umožnit smysluplné ohlédnutí.

Mým hlavním záměrem v této knize bylo vyplnit ono teoretické a filozofické vakuum a představit teorii posttotalitarismu. Zkoumal jsem, jak mohou zkušenosti s posttotalitní politikou formovat tradiční témata a teorie v rámci politické teorie, jako jsou otázky práv, spravedlnosti, nápravy křivd, restituce, problémy vlastnického práva, idea univerzitního a filozofického vzdělání, teorie ideologie a jazyka, a kritiky demokracie neliberálních myslitelů, jako jsou například Habermas, Derrida a Žižek, které si podle mne uchovávají aspekty totalitního myšlení.

KOŘENY KLIENTELISMU

Jaké jsou tedy Vaše stěžejní závěry?

Zastávám názor, že demokracie v posttotalitní střední a východní Evropě byla nezamýšleným důsledkem úpravy práv elitami pozdní totality ve svůj prospěch. Elita pozdní totality byla obvykle k demokracii lhostejná, chtěla soukromé vlastnictví, ale odmítala volnou hospodářskou soutěž a neosobní pravidla panství práva; dávala přednost systému ekonomické nerovnosti a klientelistickému sociálnímu modelu, vládě jedin-

NEJSPÍŠE NEJDÉLE PŘEŽÍVAJÍCÍM

a částečně skrytým dědictvím totalitarismu vždy byly jeho neblahé dopady na lidské myšlení; to, jakým způsobem lidé argumentují a jaký styl jazyka používají.

sociální mechanismus, tedy tvoření práv ve prospěch elit, vysvětluje konec totalitarismu a poukazuje na zajímavé – alespoň v kontextu posttotalitarismu – teoretické implikace ve prospěch teorie výběru práv oproti zájmovým teoriím práva a ve prospěch chápání republikánského pojetí svobody jako nedominance, namísto konceptu liberální negativní svobody ve smyslu nevměšování se.

Spravedlnost je velice vzácným zbožím. Její rozsah a hloubka stojí na vahách proti její přesnosti. Dědictví totality rovněž zahrnovalo vážné nedostatky, co se týče nabídky spravedlnosti na straně jedné a zvýšenou poptávkou po spravedlnosti na straně druhé. Napravování veškerých křivd napáchaných totalitarismem bylo velice rozsáhlé. Posttotalitní vlády se snažily tuto poptávku po spravedlnosti uspokojit v prostředí extrémního nedostatku zdrojů pro spravedlnost, čímž bezprostředně ohrožovaly přesnost spravedlnosti a produkovaly pouze něco, co osobně nazývám pouhou „hrubou spravedlností“. Aplikoval jsem tuto ne-ideální teorii spravedlnosti a zkoumal, jak se „hrubá spravedlnost“ chovala v posttotalitní společnosti ve snaze potrestat viníky a odškodnit oběti. Spravedlnost byla hrubá, co se týče odškodnění, a jen velmi omezená, co se týče potrestání viníků. Vysvětluji, jak a proč, a vracím určité mýty o lustracích. Nahrubo nastavená spravedlnost v restitucích a privatizaci se podílela na přeskupení politických pozic podle zastávaných teorií vlastnických práv. Historické teorie vlastnických práv mluvily ve prospěch redistribuce jako určité kompenzace za minulé oběti, a konsekvenciální teorie zdůrazňující dopady vlastnických práv vy-

ců s dobrými známostmi, kteří těžili z vazeb na stát, z něhož čerpali aktiva a na něž převáděli pasiva a dluhy. Důsledkem toho nebyly zájmy elit ovlivňovány různými podobami vládnutí. To málo, co elity od vlády potřebovaly, si mohly za úplatek koupit od politiků a státních zaměstnanců; vytvářely s nimi a s jejich příbuznými „společné podniky“, financovaly politické strany a ovlivňovaly volby skrze masmédiá ve svém vlastnictví. Samotná demokracie poté mohla být pouhým nezamýšleným důsledkem zřeknutí se politické dominance za účelem ekonomického prospěchu ze strany elit.

Přechod z pozdního totalitarismu do posttotalitarismu byl spontánním přízpůsobením práv elit pozdní totality v jejich prospěch, představoval jejich osvobození a přetransformování jejich nepsaných svobod do právního rámce, především do práva vlastnického. Tento

zdvihovaly význam nerovnosti, protože ta generuje ekonomický růst a efektivnost bez ohledu na původ vlastnických práv.

Dědictví totalitarismu se neprojevovalo pouze ve „velkých“ aspektech sociálního a politického života, jako je například sociální stratifikace, složení elit, rozdělení práv a svobod, formy spravedlnosti a vlastnických práv, ale také v každodenním životě, jak obyvatelé posttotalitních zemí spolu navzájem jednali a vycházeli. Rovněž také jak vycházeli s institucemi a jak se veřejné instituce snažily přežít a zachovat svá privilegia a elity v novém posttotalitním kontextu. Kontinuita byla silnější než změna v těch posttotalitních institucích, které byly chráněny

AVIEZER TUCKER

- vědecký pracovník Davisova centra na Harvard University;
- v minulosti pracoval jako zástupce ředitele The Energy Institute na University of Texas, Austin;
- vyučoval na řadě míst, např. v Kolíně nad Rýnem, na New York University nebo na Queens' University v Belfastu;
- vystudoval politickou vědu na Columbia University a filozofii na University of Maryland;
- je autorem řady knih, mj. *The Legacies of Totalitarianism: A Theoretical Framework*, (Cambridge University Press, 2015), *Panarchy: Political Theories of Non-Territorial States* (Routledge Studies in Social and Political Thought), 2015, *Plato for Everyone*, (Amherst NY: Prometheus Press, 2013);
- v minulosti též vyučoval kurz Posttotalitarianism na vysoké škole CEVRO Institut, kde se od října 2016 zapojuje do výuky mezinárodního magisterského programu PPE (Philosophy, Politics, Economics), prvního programu PPE v ČR.

dotacemi a protekcí před externími tlaky. Zkoumal jsem, jak posttotalitní instituce vyššího vzdělání bez újmy přecházely bouří ve formě politických změn, přežily a chránily se, a za jakou cenu. Tato diskuse o vyšším školství ovšem neukazuje pouze na institucionální dědictví starého totalitního státu, ale také na to, že totalitarismus v Evropě není zcela za námi. Nový totalitarismus ve vyšším vzdělání zahrnuje potlačení akademické svobody a je v podstatě exportován do posttotalitní Evropy ze Západu, přes modely tzv. „Nového veřejného managementu“, který není ničím jiným nežli komunistickým centrálním plánováním, podávaným pouze pod jiným jménem.

Nejspíše nejděle přežívajícím a částečně skrytým dědictvím totalitarismu vždy byly jeho neblahé dopady na lidské myšlení; to, jakým způsobem lidé argumentují a jaký styl jazyka používají. Totalitní modely myšlení, ideologie a jazyka se ovšem nevyskytovaly výlučně jen v zemích, kde vládly totalitní režimy. Část západoevropské inteligence se podílela na intelektuálních totalitních projektech, aniž by sama v tomto systému žila. Jejich totalitní způsob myšlení je též součástí posttotalitního dědictví. Pokoušel jsem se zkoumat některá z těchto jejich dědictví, jako je například používání logických omylů pro lepší zdůvodnění vlastních ideologických závěrů a odtržení jazyka od reality pomocí užívání dialektického jazyka, v němž se protiklady potkávají. Tato dědictví ilustruji prostřednictvím písemností bývalého českého tajného policisty a Habermase na téma demokracie a spisů pánů Derridy a Žižeka, kteří hovoří o osobní zodpovědnosti, disidentech a totalitarismu. Toto celé uzavírám propojením některých témat, která provázejí celou knihu, jako je liberalismus, republikanismus, disent a posttotalitarismus ve světle nedávného nárůstu populisticky autoritářských režimů v Evropě. Vyzývám tím k vybudování alternativní opozice na základech dědictví disentu.

Existují rysy specifické pouze pro českou společnost, kterými se liší od příběhu jiných středoevropských zemí? Pokud ano, které byste vyzdvihl?

Češi si velice rádi myslívají, že se nacházejí více na západě než jiné země. Oprostíme-li se od geografických faktů, výhod, které pramení z blízkosti německé ekonomiky a historické tradice první republiky, tak Česká republika stále sdílí více se Slovenskem a Maďarskem nežli například s Francií a Dánskem. Komunismus byl nejvíce homogenizujícím politickým systémem v historii. Čtyřicet let v tomto systému vygenerovalo spoustu společných znaků mezi zeměmi, které neměly historicky vůbec nic společného, například mezi Bulharskem, Lotyšskem a právě Českou republikou. V jistých ohledech Češi a Slováci začínali na nižším startovním stupínku než třeba Maďaři s Poláky. Polsko kupříkladu mělo své soukromé farmy a Maďarsko zase povolovalo soukromé podnikání, přičemž Československo v té době nemělo žádné komerční soukromé vlastnictví. Český disent byl více liberální a intelektuálně zalo-

žený nežli právě v Polsku či v Maďarsku. Ovšem tato tradice se z české politické scény pozvolna vytrácí, alespoň v současné době. Když komunistická strana zničila své „reformní“ křídlo po roce 1968, nebylo možné, aby se reformovala, jako se to stalo v Polsku a Maďarsku, což v konečném důsledku zjednodušilo celý průběh přechodu. Na rozdíl od pobaltských zemí, visegrádské země nedokázaly využít svých západních diaspor k obnově své politické a jiné elity. Takže ve srovnání s dalšími postkomunistickými zeměmi měla Česká republika více společných znaků právě s nimi než se zeměmi, které komunistický režim neměly. A pokud se zamyslíme nad faktory, které toto určují, zjistíme, že výsledky se mnohdy různí. Některé Česko dělají lepším, více liberálním a prosperujícím místem k životu, jiné naopak.

V jakém smyslu může Vaše analýza dědictví totalitarismu obohatit politickou teorii či filozofii?

Má analýza testuje konvenční pojetí a teorie svobody, práv, spravedlnosti, spravedlnosti nápravy křivd a vlastnických práv ve zcela novém historickém kontextu, daleko od anglického, francouzského a amerického kontextu, kde se většina těchto teorií zrodila. Některé z nich nejsou schopné přežít toto drsné prostředí, jiné zase potřebují poopravit. Navrhuji různé cesty, jak toho dosáhnout.

ŠLI JSME TŘETÍ CESTOU

Jaké ponaučení bychom si měli vzít z procesu privatizace a systémových změn, které probíhaly v devadesátých letech minulého století ve východní a střední Evropě?

V dnešní době je běžnou chybou označovat posttotalitní ekonomiky jako volně-tržní systémy. Důvod existence tohoto chybného úsudku může pramenit z poněkud černobílé analýzy těchto systémů – buď se jedná o kapitalismus, nebo o socialismus; nebo to může být způsobeno tím, že na kapitalismus se nahlíží jako na systém zjevné ekonomické nerovnosti. V realitě však nastala jiná cesta – privatizace bez trhů, soukromé vlastnictví a nerovnosti, neexistence svobodné konkurence a současně značná provázanost politické moci a ekonomického bohatství.

Debata, jež byla vedena v devadesátých letech minulého století mezi tržními socialisty, gradualisty, zastánci šokové te-

„PRIVATIZACE“ V KONTEXTU POSTTOTALITNÍCH ZEMÍ

neznamenal zprerhání vazeb mezi „privatizovanými“ firmami a státem.

rapie a těmi, kteří chtěli zachovat řízenou ekonomiku, byla pouze teoretická v irrelevantním smyslu slova. Vlády totiž měly pouze malý vliv na vývoj svých ekonomik, pokud neměly kontrolu nad posttotalitními elitami a vládními byrokratickými strukturami. Volba konkrétních politik víceméně neměla kýžený dopad. Pokud se stát rozhodl zachovat monopoly, manažeři zůstali v jejich vedení a přeměnili své nepsané svobody v právo a zmocnili se majetku, jenž byl pod jejich kontro-

lou. Pokud se stát rozhodl jít cestou rychlé privatizace, manažeři se stali vlastníky firem pomocí mechanismu manažerského vykupování; pak mohli firmy nebo jejich majetek, který byl častokrát hodnotnější než samotná firma, svévolně prodávat a nakládat s ním. Pokud stát žádné kroky nečinil, manažeři si podniky spontánně zprivatizovali. Totalitní elita, která byla u moci těsně před pádem komunismu, se byla schopna dobře připravit a využít situace. V momentě, kdy dostala šanci, transformovala se do třídy „podnikatelů“, která už jen zúročovala svou výhodnou pozici v průběhu privatizace.

Pokud se stát vydal cestou kuponové privatizace, pro manažery to přineslo opět jen získání kontroly nad firmou a jejím majetkem – to vše za absence právního či tržního mechanismu, který by umožnil rozptýleným vlastníkům jakkoliv ovlivňovat řízení firem. Zavedení investičních fondů, které se snažily kumulovat kupony za účelem koncentrace vlivu nad jednotlivými firmami, nijak malým investorům nepomohlo. Důvodem byla skutečnost, že menší investoři neměli jak kontrolovat management investičních fondů, který v mnoha případech okrádal své investory, případně některé fondy byly vlastněny bankami, jež byly vlastněny státem, a tak si stát zajistil pomocí privatizace navrácení svého někdejšího majetku. Kuponová privatizace se zpočátku jevila jakožto atraktivní (minimálně z hlediska politického), jelikož přisuzovala všem občanům určitý majetek. Velmi se to zamlouvalo zejména některým libertariánům, kteří přijížděli ze zahraničí a byli nadšeni z toho, že mohou vidět myšlenky Miltona Friedmana v akci, když obyvatelstvo získávalo majetek v nové, privatizované ekonomice. Nicméně Friedman předpokládal, že po pádu komunismu bude přítomno panství práva, které fakticky nebylo v té době nastoleno. Následkem bylo to, že mnoho kuponů ztratilo hodnotu, protože jejich majitelé nebyli schopni ovládat ani firmy, ani investiční fondy, do kterých investovali.

Postupné reformy daly manažerům dost času na to, aby připravili své firmy o majetek. Svoboda ovládat firemní peníze a majetek se stala vlastnickým právem tím, že manažeři přesouvali likvidní a mobilní majetek, včetně drahých kovů, do zahraničí. I západní Němci, kteří se zmocnili majetku ve východním Německu, se lehce přizpůsobili a začali praktikovat

podobné metody zajišťování majetku – ať už skrze tunelování nebo pomocí vylobbovaných státních podpor.

„Privatizace“ v kontextu posttotalitních zemí neznamenala přetřhání vazeb mezi „privatizovanými“ firmami a státem nebo vlastníky/manažery a byrokraty či politiky. Firmy a stát zůstaly nepřehledně spleteny v síti různých dotací a transferů, půjček nebo podpor, jež plynuly od státu k firmám, a na druhé straně úplatky, provizemi a všelijakými politickými příspěvky, jež plynuly od firem k politikům a vládnoucím politickým stranám. Po „privatizaci“ nastalo období, kdy noví majitelé firem rozdělili své firmy způsobem, aby aktiva zůstala soukromá a závazky se staly veřejnými. Stát pak financoval průmyslové dotace z daní vybraných v té zdravější části ekonomiky, zejména z malých podniků, komodit, zbraňového průmyslu nebo skrze půjčky, vydáváním mezinárodních dluhopisů či zdaněním přímých zahraničních investic.

Takže co jsme se tedy naučili? Co budeme schopni naučit země, jako je Kuba, která by se v budoucnu mohla dostat do situace, kdy bude privatizovat? V první řadě je nutné nejdříve vytvořit infrastrukturu a podmínky pro fungující a zdravý systém práva, a to i za cenu, že bude nutné importovat jak soudce, tak policisty ze zahraničí. O to se mimochodem nyní pokoušejí na Ukrajině a také v několika zemích Latinské Ameriky. Bez stabilního právního systému nemá smysl jakékoliv kupony vydávat. Za druhé, proces privatizace by měl být prováděn nezávislou autoritou, nikoliv politiky dané země; a také by měl být otevřen cizincům. Mezinárodní účetní firmy by za provizi měly být schopny zajistit férové aukce a cizinci by jistě domácím obyvatelstvu zaplatili více než domácí mafie, tajní policisté a partajní bossové. Za třetí, stát by se po privatizaci měl chovat naprosto neutrálně a nenabízet žádnou formu subvencí zprivatizovaným firmám – jinak by se přece nedalo hovořit o privatizaci.

Pojďme probrat ještě poslední problém. V dnešní době se často setkáváme s lidmi, kteří opěvují „staré dobré časy“ za dob vlády hluboké totality, která údajně přinášela větší bezpečí a jistoty. Nová politická uskupení však ráda zlehčují problémy minulosti a mohutně kritizují vývoj v posledních 25 letech. Co a jak máme učit naše děti, aby byly schopné porozumět této problematice změny režimu a správně ji interpretovat?

Nemyslím si, že by na území mezi Německem a Ruskem existovaly tendence k znovuoobnovení totalitních režimů; domnívám se, že tu existují spíše jen jakási protestní uskupení, jež věří, že

V PRVNÍ ŘADĚ JE NUTNÉ NEJDŘÍVE VYTVOŘIT INFRASTRUKTURU

a podmínky pro fungující a zdravý systém práva, a to i za cenu, že bude nutné importovat jak soudce, tak policisty ze zahraničí. O to se mimochodem nyní pokoušejí na Ukrajině a také v několika zemích Latinské Ameriky.

to, co říkají, by mohlo do určité míry postrašit Brusel a „establishment“ celkově. Existují pro to přesně dva důvody. Ten první, globální, je čistě jen problémem ekonomickým, který se s námi táhne skoro 10 let a nehodlá nás opustit. To samozřejmě napomáhá populistickým a politickým uskupením všude po světě nevyjímaje USA a západní Evropu. Populistická hnutí, již tradičně, přicházejí s jasně rozporuplnými programy a protichůdnými požadavky – typicky nižší daně a více veřejných služeb; nižší procento imigrace a větší zdanění cizinců; vyšší penze nebo větší daňová zátěž pro zahraniční firmy a zároveň více investic do ekonomiky. Dále se také často hovoří o větší svobodě a zároveň o návratu

silného státu. Zejména v postkomunistické Evropě jsou populistické tlaky celkem výrazné, jelikož lidé zkrátka nebyli připraveni na rok 2008. Po krušných a celkem ekonomicky bolestivých devadesátých letech byl další vývoj jasně předjímán; komunisté zdecimovali ekonomiku, a tak je třeba, i když bolestivě, reformovat. Teprve potom budeme schopni žít stejně kvalitně jako Rakušané a Němci. Lidé pro to měli pochopení a to umožnilo vládám provádět reformy a zároveň udržet obyvatelstvo trpělivé. Nicméně krize, jež začala v roce 2008, nemá jasného viníka; nějací bankéři, kteří sedí půl světa daleko, udělali špatné rozhodnutí a teď Češi a Poláci musí trpět?!

Druhým důvodem je fenomén, který se začal objevovat až po několika dekádách poměrně vysoké úrovně korupce ve všech úrovních státního aparátu. Lidé začali mít tendenci volit nepolitiky, podnikatele nebo diktátory a doufají, že silný stát dovede vyřešit problémy, jež liberální stát vyřešit neumí; a že bohatí nemají důvod krást, jelikož už jsou dost bohatí. Nedostatek zkušeností s politikou přirozeně svádí lidi – nejen v postkomunistické Evropě – k tomu, aby uvěřili zjevně protichůdným slibům, a podporují vnitřně rozporné politiky státu. To je nyní politickou módou, která se nosí, ale v okamžiku, kdy se globální ekonomika vzpamatuje a Rusko nebude mít prostředky na udržení evropského populismu, můžeme poté očekávat triumfální návrat liberální demokracie. Opravdu si nemusíme znovu projít evropskými třicátými léty minulého století! Součástí problému může také být fakt, že po roce 1989 lidé buď chtěli na historii zcela zapomenout, nebo netušili, jak ji studovat nebo vyučovat. Pokud se z historie nepoučíme, může se stát, že se bude opakovat – to platí zejména pro totalitarismus. Karel Marx napsal, že když se historie opakuje dvakrát, poprvé je to tragédie a podruhé už jen komedie – odkazoval na Napoleona I. a na Napoleona III. Totéž může platit i pro totalitarismus. Marx může mít pravdu, jen k smíchu tady budeme my.